

Anne-Merete Kissow

Krop og handicap – deltagelse i sociale fællesskaber

Resumé

Mennesker med handicap deltager i markant mindre grad end den gennemsnitlige befolkning på alle områder, der kendetegner et almindeligt hverdagsliv i Danmark. Denne artikel bygger på en fænomenologisk undersøgelse af, hvorvidt mennesker med fysisk funktionsnedsættelse gennem deltagelse i idræt lærer noget, der forandrer den måde, de deltager i andre sociale og samfundsmæssige sammenhænge. Undersøgelsens metoder er livshistoriske narrative interviews og observationer af, hvordan personerne deltager i forskellige sociale praksisser i deres hverdagsliv. Artiklens fokus er kroppens betydning for personernes deltagelse i sociale fællesskaber, og hvordan færdigheder udvikles i bevægelse mellem de forskellige sociale praksisser. For mennesker med fysisk funktionsnedsættelse opstår et misforhold mellem krop og omgivelser, der begrænser deres mulighed for deltagelse. Empirien viser, hvordan dette misforhold udviskes ved, at de sociale omgivelser arrangerer og koordinerer konteksten, så personerne kan deltage med deres aktuelle kropslige forudsætninger. Det indebærer, at de glemmer kroppen, hvilket giver dem mulighed for at rette deres opmærksomhed ud mod omgivelserne og udvikle deres deltagelse. Denne vekselvirkning mellem optimalt

tilrettelagte omgivelser og kroppen selv ser ud til at befordre deltagelse. Det er betegnende for disse personer, at de er aktive på tværs af mange forskellige kontekster i den verden, de lever i, og de udnytter i disse sammenhænge de muligheder, der er for at bruge og udvikle deres færdigheder. Idrætten tillægges særlig betydning som en kropslig orienteret kontekst, hvor man kan høste erfaringer, som kan tages med ind i andre kontekster og føre til udvidede handlemuligheder. Oplevelsen af kroppens kunnen sættes her centralt. Artiklen peger på betydningen af sociale fællesskaber og særlig tilrettelæggelse, når deltagelse i hverdagens sammenhænge skal kunne glide for mennesker med fysisk handicap. Afsluttende rejses derfor spørgsmålet om, hvorvidt ideen om støtte til sociale fællesskaber ville være et alternativ til de individuelt rettede kompenseringer, der aktuelt kendetegner de sociale foranstaltninger til mennesker med fysisk handicap.

Nøgleord: kropsfænomenologi, handicap, deltagelse, fællesskaber, hverdagsliv, social praksis, idræt

Indledning

Der er i disse år øget fokus på, hvordan og i hvilket omfang mennesker med nedsat funk-

tionsevne kan deltage i samfundet på lige fod med andre borgere. På alle områder, der kendetegner et almindeligt hverdagsliv i Danmark, f.eks. i arbejdsliv, fritidsliv og uddannelse, deltager mennesker med handicap i markant mindre grad end den gennemsnitlige befolkning (Bengtsson 2008).

Mennesker med handicap har de samme rettigheder til at deltage i sociale og samfundsmæssige fællesskaber, som andre. Denne ret er endda lovfæstet i en særlig konvention lavet af FN (UN 2006) og tiltrådt af den danske regering i 2009, og de politiske konsekvenser af dette sættes jævnligt til offentlig debat, bl.a. af interesseorganisationen Danske Handicaporganisationer.

For den enkelte person med handicap er ønsket om at tage fuldgyldigt del i sociale fællesskaber sandsynligvis ikke anderledes end for andre (Hammel et al 2008). Men oplevelsen af barrierer knyttet til såvel den konkrete funktionsnedsættelse som omgivelsernes indretning og opfattelse af handicap bliver en konkret udfordring for personen i forhold til at begå sig i samfundets fællesskaber (Toombs 1992; Murphy 1990).

I min forskning er jeg optaget af, hvordan mennesker med fysisk funktionsnedsættelse oplever deres deltagelse i sociale og samfundsmæssige fællesskaber. Jeg sætter specielt fokus på idræt som social praksis og undersøger, hvad idrætsdeltagelse betyder for disse personers oplevelse af deltagelse i andre af hverdagslivets praksisser. Jeg ønsker nærmere bestemt at belyse, hvorvidt de gennem deltagelse i idræt lærer noget, der forandrer den måde, de deltager i andre sociale og samfundsmæssige sammenhænge.

Til det formål har jeg anvendt en fænomenologisk hermeneutisk metode, hvor jeg har foretaget livshistoriske, narrative interviews af 7 personer med fysisk handicap, der alle i en eller anden grad er idrætsaktive og har været det gennem mange år. Jeg har bedt personerne om at fortælle om deres liv med idræt

og derefter blot forholdt mig anerkendende og opmuntrende til personens fortælleproces. Afsluttende har jeg stillet få uddybende spørgsmål til fortællingen. Metoden er inspireret af Horsdal (1999), som referer til Polkinghorne og Ricoeur. Ved at anvende en livshistorisk, narrativ tilgang får jeg ikke kun et billede af idrætten, men også af den hverdagslige kontekst, den indgår i, samt et livsperspektiv, hvor jeg kan se, hvordan personerne har udviklet deres deltagelse, såvel i idrætten som i andre sociale sammenhænge. Desuden har jeg fulgt den enkelte i flere af de kontekster, der udgør personens hverdagsliv, herunder deres idrætsaktiviteter. Jeg har med andre ord set ind i flere af de forskellige sociale praksisser, personen deltager i, og har fastholdt mine observationer i såkaldt sceniske beskrivelser, som er korte, kondenserede, poetisk ladede fortællinger, der knytter sig til en fænomenologisk hermeneutisk tænkning (Winther & Stelter 2008; Engel 2008). De to dataformer tilbyder forskellige perspektiver på betydningen af idræt i hverdagslivet og giver tilsammen mulighed for en mere nuanceret forståelse af det felt, jeg undersøger. Suppleret med en oversigt over en typisk uge i personens liv samt fotos af almindelige hverdagssituationer har jeg fyldige data fra personernes liv, som det udfolder sig i almindelighed. Disse data analyseres sammen, idet de betragtes som forskellige 'fortællinger' fra det samme betydningsfelt.

Et af temaerne i min empiri er kroppens betydning for informanternes deltagelse i sociale fællesskaber. Det ser ud til, at kroppen er det sted, hvor misforholdet mellem person og omgivelser udspiller sig (Scheper-Hughes & Lock 1987). Det er som krop det enkelte menneske oplever sit handicap i mødet med omgivelser, der ikke umiddelbart er tilgængelige. Men det viser sig også, at der i idrættens sociale kontekst findes nogle særlige forhold, der giver personen mulighed for at opleve kroppen og dermed sig selv på en måde, som kan være vanskelig i mange andre sammen-

hænge i hverdagen. Endvidere er der tegn på, at personen gennem denne oplevelse får erfaringer og færdigheder, som de tager med og genskaber i andre kontekster i hverdagen.

I denne artikel vil jeg, med udgangspunkt i dele af empirien fra mit forskningsprojekt, forsøge at komme nærmere en forståelse af dette særlige angående kroppens deltagelse. Jeg vil reflektere empirien i lyset af den vinkel, Dreier (1999, 2001, 2008) og Holtzkamp (1998, 2012) som repræsentanter for kritisk psykologi lægger på udvikling af deltagelse, og den måde, Merleau-Ponty (2009/1945) og Leder (1990) som repræsentanter for fænomenologien opfatter kroppen på. Forståelsen af kroppen har en særlig betydning, når vi diskuterer deltagelse for mennesker med fysisk handicap. Det er derfor nødvendigt med et kropsbegreb, som giver kroppen betydning i sig selv, og som således udvider den forståelse, der udtrykkes af Dreier, nemlig at kroppen er personens forudsætning for at kunne handle og deltage i social praksis. Denne forståelse indfanger efter min opfattelse ikke kroppen som deltagende subjekt, hvorfor jeg finder det relevant at inddrage Merleau-Ponty. Jeg finder det frugtbart at forbinde de to forståelser på trods af, at de er rundet af forskellige idegrundlag, uden at jeg i øvrigt er optaget af at diskutere disse forskelle i denne sammenhæng.

Med andre ord handler artiklen om, hvad det er for en krop der deltager, og hvad der skal til, for at personen oplever sig selv som fuldgyldig deltager i idrættens kontekst og derfra øjner mulighed for at være potentiel deltager i andre af hverdagslivets sociale og samfundsmæssige sammenhænge som den krop, han er.

Handicap og samfundsdeltagelse

Som nævnt deltager mennesker med nedsat funktionsevne generelt i mindre grad i samfundets fællesskaber end gennemsnittet. De finder ofte deres sociale netværk begrænset (Isaksson et al. 2005), og isolation har tendens til at påvirke rækkevidden af deres livserfaringer og

have indflydelse på deres handlinger i sociale situationer (Blinde & Taub 1999). Omgivelsernes opfattelse af handicap kan medføre en følelse af at blive identificeret med sin funktionsnedsættelse, så andre aspekter af personen ikke opfattes. Dette indebærer en stigmatisering (Goffman 1963, 2009), og omgivelsernes negative holdning til handicap risikerer at blive internaliseret, så personen opfører sig i overensstemmelse med de samfundsmæssige forventninger og udvikler en negativ konstruktion af sig selv (Blinde & McClung 1997; Blinde & Taub 1999). Det kan igen indebære, at personen føler sig devalueret som menneske og opfattet som mindreværdig og unormal.

For de fleste typer af funktionshæmning gælder, at barrierer i samfundet begrænser alle former for deltagelse i samfundets fællesskaber (Bengtsson 2008). Verden over ses et mønster af lavere uddannelsesniveau for børn og unge med funktionsnedsættelse sammenlignet med ikke-funktionshæmmede (Barnes 2003). Voksne med handicap er meget oftere end ikke-handicappede uden formelle kvalifikationer. Dette er dokumenteret både i skole og videregående uddannelse (ibid).

Mennesker med handicap er i langt højere grad end mennesker uden funktionsnedsættelse udenfor arbejdsmarkedet, hvilket er begrundet i negative holdninger til at ansætte et menneske med handicap og ufleksible arbejdsforhold (Bengtsson 2008; Lutz & Bowers 2005; Barnes 2003).

De er underrepræsenteret i de stillinger, der giver høj løn, jobsikkerhed og mulighed for forfremmelse og overrepræsenteret i jobs, der kræver lav uddannelse, er lavtlønnede og har lav jobsikkerhed. Det betyder, at en stor del af mennesker med handicap i den vestlige verden oplever høj grad af fattigdom og afhængighed af velfærdssystemets ydelser (Barnes 2003).

Meget få mennesker med funktionsnedsættelse er medlem af foreninger med fritidstilbud. Årsager til dette angives at være manglende tilgængelighed på grund af fysiske og kom-

munikative barrierer (Sandø et al 2004). Manglende tilgængelighed i de fysiske omgivelser som bygninger, transportmidler og offentlige lokaliteter spiller i det hele taget en væsentlig rolle i forhold til, om mennesker med nedsat funktionsevne engagerer sig i aktiviteter, der er vigtige eller nødvendige i deres hverdagsliv (Lutz & Bowers 2005; Blinde & McClung 1997; Barnes, 2003).

Det synes altså åbenlyst at mennesker med nedsat funktionsevne ikke i samme udstrækning som mennesker i almindelighed har mulighed for at deltage i sociale og samfundsmæssige sammenhænge. Dette må antages at påvirke deres hverdagsliv og livsverden.

Subjektiv opfattelse af deltagelse

Det er oplagt at spørge, hvordan mennesker med handicap oplever sig selv som deltager, og hvordan de giver det mening. Hammel et al (2008) peger på, at der savnes forskning, som studerer opfattelsen af deltagelse indefra ved at involvere mennesker med forskellige funktionsnedsættelser. Dette ville kunne bidrage til at forstå begrebet deltagelse på en måde, der reflekterer funktionshæmmede menneskers livserfaringer og perspektiver. På den baggrund har forskerne i det nævnte studie bestræbt sig på at belyse deltagelse i 1.-persons-perspektiv gennem fokusgruppe-interviews med 63 mennesker med forskellige fysiske funktionsnedsættelser. Disse informanter udtrykte et klart ønske om frihed til at definere og søge deltagelse på egne betingelser frem for at leve op til forudbestemte sociale normer. De opfattede deltagelse som både en ret og et ansvar, påvirket af og tilskrevet personen og samfundet. Desuden definerede de deltagelse som både et middel og et mål til at udtrykke personlige og kollektive sociale værdier og forstået som noget, der opstår i dynamisk samspil med omgivelserne. Forskerne fandt ingen 'gold standard' for ideel, optimal eller fuldgyldig deltagelse for mennesker med funktionsnedsættelse. Men følgende seks temaer i forhold til deltagelse

blev fremhævet af informanterne: At være en del af et meningsfuldt fællesskab, at kunne vælge og have kontrol over, hvorvidt, hvordan og hvornår man vil deltage, at have adgang til samfundets muligheder og social inklusion og ret til ressourcer, der tilbyder støtte til deltagelse, at påtage sig ansvar som aktiv og ydende samfundsborger, at bidrage til fællesskabet og at have nære sociale relationer.

Disse temaer synes ikke at stemme overens med de forhold, der, som beskrevet tidligere, gør sig gældende i samfundet for mennesker med nedsat funktionsevne.

Hvordan kan vi forstå deltagelse?

Dette studie relaterer sig til den kritiske psykologis grundbegreber om subjektets deltagelse i handlesammenhænge i og på tværs af sociale praksisser, udviklet af den tyske psykolog Klaus Holzkamp 1998, 2012) og videreudviklet i en dansk kontekst, primært af Ole Dreier (2001, 2008). I denne referenceramme er der fokus på, at mennesker har bestemte betingelser for hverdagslivet handlinger, men at de også er medskabere af deres livsvilkår. Især begreber, der angår personens handleevne og det at opnå rådighed over sine livsbetingelser er centrale i denne sammenhæng. Subjektets handleevne er bestemt af den rådighed, det har over sine livsbetingelser, og samtidig forstås subjektets handlinger som grundet i en bestræbelse på at opnå rådighed over egne livsbetingelser og dermed en udvidet handleevne. En indskrænket handleevne vil betyde, at personen bliver udleveret til sine betingelser (Holzkamp 1998). De særlige livsbetingelser, der gør sig gældende for et menneske med fysisk funktionsnedsættelse, knytter sig til både det at kunne begå sig i forhold til materielle og holdningsmæssige barrierer i omgivelserne og til kroppen som eksistens i sociale sammenhænge (Toombs 1992). Personens bestræbelser mod at få rådighed over disse betingelser og dermed udvide sin handleevne, skal ses i lyset af begge disse forhold.

Denne referenceramme hjælper os til at forstå, hvordan handling inden for tilgængelige handlemuligheder, f.eks. i idrættens kontekst, kan give personen rådighed over de betingelser, der er knyttet til såvel omgivelserne som til kroppen selv, med udvidet handleevne til følge. I denne artikel fokuseres imidlertid primært på kroppen som deltager i social praksis

Ifølge Dreier (1999) må man, for at forstå handlinger som deltagelse, forudsætte, at subjektet altid allerede er involveret i social praksis. Mennesket deltager hele tiden i verden og er med til at genskabe eller forandre den. Ifølge denne forståelse kan man ikke være 'ikke-deltagende', og deltagelse præger den enkeltes praksis og psykiske processer. Deltagelse ses som menneskelig handling, der foregår i forhold til konkrete betingelser sammen med andre i social praksis i forhold til en fælles sag (Røn Larsen 2011).

Da mange arenaer for deltagelse ikke umiddelbart er til rådighed for mennesker med fysisk funktionsnedsættelse, blandt andet på grund af misforholdet mellem kroppen og omgivelserne, kan man sige, at personens muligheder for skiftende deltagelse på tværs af rum, steder og praksisfællesskaber er begrænsede i forhold til det, de fleste andre mennesker oplever. Ifølge Lave, der tager sit udgangspunkt i teorier om læring som social praksis (Lave 1999; Lave & Wenger 1991), er det denne bevægelse mellem handlekontekster, der gradvist ændrer ved, hvordan man forstås af andre, og hvordan man forstår sig selv som et socialt placeret subjekt. Såvel Dreier (1999; 2008) som Lave (1999) er optaget af, hvordan aktiviteter i særlige kontekster kan have til formål at påvirke resten af deltagernes liv, og de mener, at det, man som menneske gør og lærer i én handlekontekst, forandres, idet man bevæger sig ind i en anden. Der sker en såkaldt transformation. En praksis, som f.eks. idræt, kan transformere deltagelse i andre situationer end den konkrete, men oplevede potentielle handleveje er en betingelse for, at deltageren engagerer sig i en omfattende

de transformativ praksis. Hvis den oplevelse af fuldgyldig deltagelse, som en person med fysisk funktionsnedsættelse opnår i idrætten, skal kunne forandre den måde, han deltager i andre sammenhænge i livet, må personen kunne forestille sig, at der findes muligheder for at deltage på tværs af steder og praksisfællesskaber.

For at forstå idrætten som transformativ praksis, må vi undersøge den praksis, der foregår i flere forskellige situationer i personens livsverden, og hvordan de hver især er skabt i hinanden (Lave 1999). Det er det, der har været omdrejningspunkt for analysen af empirien i den undersøgelse, som er basis for nærværende artikel.

Den fænomenale krop

I det følgende vil jeg stille skarpt på kroppen som forudsætning for deltagelse. At have et fysisk handicap er ikke alene knyttet til personens krop, men personens kropslige færdigheder påvirker hendes væren-i-verden (Bredahl 2012). Kroppen kan af personen opleves som fremmed, idet den udgør en modstand mod hendes måde at handle på i omgivelser, der ikke passer sammen med hendes forudsætninger for deltagelse. Den amerikanske fænomenolog Kay Toombs, som har sclerose, beskriver det sådan:

In particular, the body presents itself as an oppositional force which curtails activities, thwarts plans and projects, and disrupts our involvements with the surrounding world. In various and varied ways the body is experienced as essentially alien, as that which is Other-than-me (1992:127)

In essential ways this "diseased body", with which I am permanently identified, both shapes my existence and reflects my disordered manner of being in the world (ibid:134).

I Dreiers perspektiv kan denne modsætning ændres, hvis omgivelserne forandres, idet både færdigheder og funktionsnedsættelse anses som værende betinget af konteksten, altså et

spørgsmål om social praksis (Dreier 2008:33). Dette tager imidlertid ikke højde for, at udgangspunktet for oplevelsen af modsætningen er et kropsligt subjekt, for hvem kroppen er både objekt og subjekt på samme tid. Vi må derfor, hvis vi skal forstå betingelserne for deltagelse, betragte kroppen som mere end en fysisk krop, der flytter sig rundt i forskellige sociale kontekster og udgør forudsætning for, at mennesket kan handle i verden.

Her tilbyder Merleau-Ponty en udvidet forståelse af mennesket som krop. For ham er kroppen på samme tid fysisk og eksistentiel, man *har* kroppen og *er* kroppen på samme tid (2009/1945). Merleau-Ponty taler om den fænomenale krop og mener dermed kroppen, som den viser sig, og som personen oplever den. Han ser kroppen som et fænomen med sin egen naturlige ekspressivitet. Den er et udtryk, der ikke kan skilles fra det, den udtrykker, og der kan ikke skelnes mellem krop og jeg.

Mennesket møder ifølge Merleau-Ponty verden som kropssubjekt. Han taler om egenkroppen, som altid er situeret i rum og tid, og i denne situation møder kroppen verden. Det er den fænomenale krop, der bevæger sig rundt i verden, mener han. I den forstand er kroppen intentionel, den er altid rettet mod noget og altid på vej. 'Det er den, der peger, det er den, der taler' (ibid:168), og den er stedet for menneskets samspil men omgivelserne. 'Det er gennem min krop, jeg forstår andre, ligesom det er gennem min krop, jeg perciperer ting' (ibid:153).

Motorikken skal ifølge Merleau-Ponty forstås som den oprindelige intentionalitet. 'Oprindeligt er bevidstheden ikke 'jeg tænker at' men 'jeg kan', hævder han. 'Motorikken er ikke bevidsthedens tjenestepige, der transporterer kroppen til det sted i rummet' (ibid:92). 'Bevidstheden kaster sig ud i en fysisk verden og har en krop, ligesom den kaster sig ud i en kulturel verden og har holdninger' (ibid:91). Der er en rettetthed i menneskets omgang med

verden, og vi er i alle forhold situeret, forstået på den måde, at når vi befinder os i nuet, så er særlige dele af fortiden og særlige dele af fremtiden til stede. Enhver viljestyret bevægelse finder sted i et miljø, på en grund, der bestemmes af selve bevægelsen, siger Merleau-Ponty. 'Vi udfører vore bevægelser i et rum, der ikke er 'tomt' og uden forbindelse med dem, men som tværtimod står i et ganske særligt forhold til dem; bevægelse og grund er egentlig kun kunstigt adskilte momenter af en unik helhed' (ibid:92).

Kroppen som deltager

Vi skal nu møde Brian, én af informanterne i min undersøgelse. Vi skal se eksempler på og høre ham fortælle om, hvordan han deltager i sociale fællesskaber i hverdagslivet. I præsentationen holder jeg mig tæt på data for at formidle den levede erfaring, både fra informanternes fortælling og mine observationer.

Jeg vil præsentere min fortolkning af observationer og fortælling og med teorierne reflektere over, hvordan kroppens 'jeg-kan' har betydning i det sociale, hvordan omgivelserne lægger sig tilrette for deltagelse, og hvad Brian selv gør for at få sine forehavender igennem i den sociale kontekst som den krop, han er. Endelig vil jeg pejle mig ind på, hvad idrætten som kropsligt orienteret social kontekst kan bidrage med i forhold til at udvikle deltagelse i andre kontekster.

Vi begynder med, gennem en af mine observationer, at se ind i Brians liv på jobbet

Brian sidder og styrer en af de store kraner, der skal flytte affald fra store bunker og ind i ovnen, hvor det brændes. Kranerne kan løfte 5 tons ad gangen. Han sidder ved en styrepult foran et stort vindue. Herfra ser man ned i den kæmpe hal, hvor affald fra husholdninger og industri gennem luger læsses ned af lastbiler, der i en stadig strøm kører til og fra. Der er fem luger, men kun fire er åbne. En stor automatisk styret kran kører i jævnt tempo frem og tilbage og løfter affald fra bunkerne ned i ovnen. Brian styrer den kran, som

skal holde lugerne fri for affald. Han flytter det over i bunker, som den automatiske kran derefter løfter ind i ovnen. Lydene fra kranernes arbejde høres kun svagt i kontrolrummet. På væggen til venstre for Brian hænger 5 skærme, der viser forskellige udsnit af området foran lugerne. Han kan her følge med i, hvornår der kommer biler, hvor store de er, og hvor mange der venter i kø.

‘Der sker ikke en skid lige nu’ siger han, da jeg kommer ind. Han fortæller mig om sit arbejde, mens han demonstrerer, hvordan han styrer kranen. Så kommer der en lastbil til den ene luge. Brian arbejder rutineret med kranen, mens han fortsat fortæller om de forskellige arbejds gange og taler om sit liv i øvrigt.

‘Skal du med på weekenden, Brian?’ råber en kvinde inde fra kontrolrummet. Et møde i personaleforeningens bestyrelse er i gang, og der diskuteres livligt omkring et weekend-arrangement for personalet. ‘Det er jo inden på fredag’, fortsætter hun. ‘Jeg gir besked fredag’, siger Brian.

Flere lastbiler kommer pludselig til og Brian lukker resolut to luger, så der kun er to åbne. ‘Så kan jeg bedre følge med’, siger han. Pludselig går det stærkt. Flere lastbiler holder i kø ved de to åbne luger, og affaldsmængden vokser hastigt. Støvet står op fra affaldsbunkerne, så han ikke kan se kranen. ‘Jeg prøver lige med lidt regnvej’ siger han og trykker på en knap, der får vand til at fosse fra loftet ned på bunkerne, så støvet lægger sig. ‘Så, nu kan jeg bedre orientere mig’. Brian arbejder koncentreret og taler ikke så meget nu. Samtalerne i kontrolrummet intensiveres, og man fornemmer, at der er problemer et sted. Atmosfæren virker hektisk og stemmeføringen i rummet og i samtaleanlægget bliver højere. Brian arbejder fortsat koncentreret. ‘Åh, for helvede, nu bliver jeg begravet! – rolig nu – nej for fanden!’ Brian har problemer med at få kranen til at virke og affaldsbunkerne vokser hurtigere, end han kan arbejde. Det driller.

‘Jeg har brug for hjælp nu!’ Kranen sidder fast for ham. En kollega kommer til og hjælper. Roligt og tålmodigt udreder han kranen. ‘Den har snoet sig lidt – så nu fik vi den viklet ud. Vi skal bare lige have ro på. Så nu kører den igen.’

Brian får travlt. Affaldet vælter ind og det kræver planlægning at få det fjernet fra lugerne, så nyt kan komme ind. ‘For satan da! Hvem er min back up i dag? ‘Har du problemer?’ Kollegaen kommer hen igen. ‘Ja, jeg må nok hellere – jeg

har fået skæld ud for, at jeg har fået sagt til for sent’, siger Brian. ‘Gider du ikke mere?’ spørger kollegaen. Han taler roligt til Brian og hjælper ham videre. Det kører igen. ‘Det var lige før, jeg kaldte på en mand’ siger han.

Kontrolrummet fyldes igen med hektisk snak. En radio kører i baggrunden. Personaleforeningen holder stadig møde. Brian arbejder og småsnakker med sig selv. ‘Nu må jeg hellere passe på – jeg har ramt en bil engang – to gange, faktisk’.

Kranerne kører på kryds og tværs foran os. Vi sidder sikkert bag vinduet og kan kun høre en fjern lyd af affald, der løftes, køres og slippes. Brians arbejdsdag er slut. Han hopper ned fra pulten og går ud og klæder om. ‘Så fik du set det hele – både når der ikke er noget, når der er travlt, og når der går ged i det!’ Inden vi går, skal Brian lige nå at udfylde en timeseddel.

Vi tager elevatoren ned sammen. Hans personlige hjælper venter i bilen ved hovedindgangen.

Brian er 44 år, født spastiker¹ og har personlig hjælper til hverdagens gøremål de fleste af hans vågne timer. Han bor alene i et mindre rækkehus. Brian går over kortere afstande, men bruger el-scooter, når hans skal tilbage-lægge større afstande. Han har bil, som køres af hans hjælper.

Brian arbejder 3½ time 3 dage om ugen som kranfører på forbrændingsanstalten. Det har han gjort i 2 år. I den sammenhæng er han fuldgyltig deltager i den arbejdspraksis, der udfolder sig i kontrolrummet. Hans fysiske funktionsnedsættelse træder her i baggrunden, og han kan bruge sine evner og forfølge sit forehavende, at være i job som kranfører, i denne kontekst. Jeg vil anskue Brians deltagelse ud fra to perspektiver: Det, der er knyttet til hans kropslige kunnen, og det, der har sammenhæng med det sociale fællesskab.

Først den kropslige kunnen. Brians ufri-villige bevægelser gør det umuligt for ham at styre kranen med hænderne via det joy-stick, som de andre kranførere bruger. Derfor er der konstrueret et system, så han kan styre kranen med fødderne, som han har bedre kontrol over.

1 Cerebral Parese

Med den konstruktion tages fokus for Brians bevidsthed væk fra kroppens begrænsning, idet krop og omgivelser udgør en funktionel sammenhæng, og han kan udføre sit arbejde rutineret. Han glemmer sig selv og er i stand til både at betjene kranen, holde øje med affald og biler, handle på en kritisk situation og kommunikere med kolleger og mig. Drew Leder, som bygger på Merleau-Ponty's kropsfænomenologiske tænkning, betegner den tilstand som 'den ekstatiske krop'² (1990). Kroppen træder i baggrunden for bevidstheden, og dette fravær af opmærksomhed gør, at kroppen åbner sig mod verden og handler i den. At glemme sig selv er knyttet til den krop, der fungerer optimalt i forhold til omgivelserne. Denne kroppens selvudslettende evne er afgørende for, at man kan udfolde sig i verden og forholde sig til den (Duesund 2006). Opmærksomheden er primært rettet mod verden, og det muliggør, at man kan deltage i den sociale praksis. Måske kan man endda sige, at fuldgyldig deltagelse i en social praksis er forbundet med en sådan ekstatiske oplevelse af kroppen.

Den teknologiske tilpasning af kranen til Brians kropslige kunnen er en del af forklaringen på, at han kan udfylde sin plads som deltager i arbejdsfællesskabet. Fodpedalen er et redskab, der så at sige fungerer som en forlængelse af hans krop og kan fungere sammen med den, så han kan forfølge sin hensigt i forhold til omgivelserne. Teknologien bliver med Merleau-Ponty's begreber, en del af den habituelle krop (2009/1945). Som mennesker har vi 'evne til at udvide vor væren-i-verden eller ændre eksistens ved at indlemme nye redskaber', siger han (ibid:98-99). Kroppen erfarer genstandens betydning gennem en kropslig indsats – kroppen *forstår* betydningen (Thøgersen 2010). Set i det perspektiv kan man antage, at Brian lærer kranens betydning at kende ved en kropslig erfaring med, hvilke handlinger der skal udføres i situationen. Det

betyder, at han formår at reagere på den situation, den aktuelle handlesammenhæng tilbyder ham, fordi kroppen ved, hvilke handlinger, der skal udføres i situationen. Der findes således, ifølge Merleau-Ponty, en viden i kroppen, en vane, som er et udtryk for, at kroppen behersker situationen (Merleau-Ponty 1994).

Denne beherskelse af situationen kan kun finde sted, fordi teknologien er tilpasset Brians motoriske forudsætninger. Den praktiske betydning bliver, at hans fysiske funktionsnedsættelse ophæves i situationen, og han kan lade kroppen træde i baggrunden for bevidstheden, rette opmærksomheden mod verden og deltage fuldt på egne præmisser i den aktuelle handlesammenhæng.

Brians deltagelse er også knyttet til det sociale fællesskab, han er en del af i den konkrete kontekst. Der er en klar forventning til, at han kan udfylde den plads, han har i arbejdsammenhængen, og der er en støttende atmosfære omkring ham i kontrolrummet. Kolleger træder til, når han har problemer med kranen, men han får tilsyneladende også 'skæld ud', hvis han ikke beder om hjælp, når det er nødvendigt for, at arbejdet udføres forsvarligt. Han forventes tillige at være en del af det sociale fællesskab, der foregår uden for selve arbejdsituationen og deltage i week-end turen for personalet. Arbejdspladsen er en kontekst, hvor Brian optager en klar position, og omgivelserne er arrangeret sådan, at han kan bruge sine færdigheder og forfølge sine intentioner. Personlige færdigheder er kun færdigheder i relation til muligheder i konteksten, siger Dreier (2008:33). Den måde, Brian kan deltage med sine færdigheder i konteksten, er defineret fra hans egen position og i forhold til, hvad de andre deltagere er i stand til at gøre i deres fælles handlinger. Om Brian kan være fuldgyldig deltager og udvikle sin handleevne og deltagelse, bestemmes blandt andet af den måde, den sociale praksis er arrangeret på.

Som kropsligt individ med nedsat funktions- evne synes deltagelse at være afhængig af,

2 Oversættelse af det engelske begreb 'the ecstatic body'

om kroppen gives mulighed for udfoldelse i konteksten, så man kan 'glemme' den dysfremtrædende krop og rette sin opmærksomhed ud mod omgivelserne og derigennem udvikle sin deltagelse. Man kan sige, at der en dialektik mellem omgivelserne og kroppen selv, som også viser sig i idrættens kontekst. Vi skal fra ledsagebåden følge Brian ud på fjorden i hans ugentlige sejlads i mini-12'er:

Han sidder dybt i båden, tager fat i snorene og får sejlene på plads. 'Jeg sejler over i havnen, så du kan se, hvad jeg kan', siger han. Et øjeblik efter er han på vej ud forbi molen – ud på fjorden. Vi indhenter ham i ledsagebåden – midt ude i sejlrenden. 'Nu er du helt alene', råber jeg. 'Ja, og det er dejligt', råber han med eftertryk og et stort smil. Han har medvind, og der er god fart på. Han sejler i siksak og cirkler, viser, at han har styr på vind og sejl. Her har han ikke brug for hjælper. 'Jeg skal ud i fjorden', råber han. 'Jeg har lang vej endnu'. 'Nu skal du ikke sejle for langt ud', råber bådføreren. 'Hvorfor ikke? Det er da derfor jeg er kommet', svarer Brian kækt og sætter sejlet op i vinden. Han har styr på tingene. Indimellem krænger båden, og Brian følger dens bevægelser. 'De små både er synkefri', fortæller bådføreren. 'Det kan godt være han bliver våd i dag, men båden kan blive helt fuld af vand, uden at den synker. Det er en god sikkerhed'.

Den lille sejlbåd er konstrueret, så Brian kan sejle den alene med de kropslige forudsætninger, han har. Hans intention er at udfordre sine færdigheder ved at sejle langt ud i fjorden, og både han og de andre ved, at der er en god sikkerhed indbygget i båden, så risikoen for, at han ikke klarer det, er minimal. Desuden har han en ledsagebåd med en kyndig vejleder. Men pointen i idræt er netop, at der er forhindringer, man skal forsøge at overvinde via sine kropslige færdigheder. Så det er vigtigt for Brian, at han kan gå til grænsen af sin formåen og opleve, hvad kroppen kan, og samtidig føle risikoen.

Sejladsen tilbyder ham en handlesammenhæng, der er lagt tilrette, så han kan agere og

udforske de handlemuligheder, der er til stede. Han glemmer kroppens funktionelle begrænsninger og kan udvikle sin deltagelse som sejler i det sociale fællesskab, som sejlporten tilbyder ham.

Den betydning, det sociale fællesskab har for, at Brian kan deltage, viser sig også i de forberedelser, der er, inden han kan sejle ud i båden. Her følger vi Brian fra han stiger ud af sin bil, til han sidder i båden.

Brian kommer gående i sin karakteristiske spastiske gangart hen ad havnekajen sammen med sin hjælper. Han har en rød heldragt på. Det er som om, han skal arbejde koncentreret for at fange balancen i hvert eneste skridt. Han vinker smilende, da han får øje på en flok, der står på broen og venter på at komme i bådene. Brian sætter sig tungt på en bænk, og hans hjælper henter en redningsvest. Hun hjælper ham i vesten og gør klar til at sætte ham op i en lift. Sammen med en anden sætter hun liftens sejl omkring Brian, gør det fast og hejser ham langsomt ned i den røde mini-12'er, som kun har plads til én person.

Støtte fra såvel hjælper som de andre sejlere og passende teknologi lægger tilrette for, at Brian og de andre personer med fysisk funktionsnedsættelse kan være en del af sejlsporens fællesskab, opleve og udvikle deres kropslige kunnen og deres deltagelse. Brian siger selv om betydningen af omgivelsernes støtte:

Jeg sejler hver sommer. Det utrolige er, at de mennesker tager sig tid til at hjælpe os hver eneste torsdag. Det kan godt være, at det ikke er de samme hver gang, men jeg synes, det er fantastisk. Der er nogen, der har gjort det faktisk lige så længe, som jeg har sejlet. Det er private mennesker, der har en båd i havnen og har set, at vi er der. De hjælper frivilligt.

De færdigheder, Brian har nu, kan spores tilbage til deltagelse i sociale praksisser tidligere i hans liv, hvor han har oplevet sin kropslige kunnen i en tilrettelagt social kontekst. Han fortæller om sit møde med sejlporten:

Der på højskolen lærte jeg at sejle. Det var vidunderligt, at jeg kunne være alene i en båd, og styre den selv. Man kunne jo godt se lidt på riggen og pille lidt ved roret. Men læreren han sagde 'Du er søn af en skipper, du må sgu lære at sejle!' Så skubbede han til båden, så jeg røg derudad. Og så måtte jeg jo prøve mig frem og hive lidt i snorene. Der gik ikke så lang tid, så havde jeg faktisk fundet ud af, hvordan man skulle sejle en mini-12er. Der var jo en motorbåd ved siden af, som kiggede lidt efter mig.

Omgivelsernes tro på Brians kompetencer og en sikker tilrettelæggelse sammen med hans eget slid giver ham den første erfaring som deltager i sejlads. At opleve, at kroppen *kan*, er på det tidspunkt en ny og banebrydende erfaring for ham, og det kan den, fordi konteksten er lagt tilrette. Dermed får han afsæt til at udvikle sin deltagelse til der, hvor han er nu som sejler. Men i sin fortælling kan Brian spore sin idrætsdeltagelse endnu længere tilbage. Han fortæller om, hvordan hans liv med idræt startede:

Det begyndte, da jeg gik i børnehaven. Allerede dér lærte jeg at være i vand, og der har jeg også lært at gå. Jeg har lært at svømme efter noget der hedder Halliwick-metoden. Jeg tror på, at det er derfor, jeg kan gå i dag. Det er jeg ret sikker på. At det var det, at de allerede i børnehaven sørgede for, at jeg ku holde balancen.

Brian ser altså sin udvikling som idrætsdeltager i et livslangt perspektiv, hvor det ene har taget det andet med sig. Der er fra omgivelserne lagt et stykke arbejde i, at han kunne udvikle færdigheder i idrættens sociale praksis, og han opfatter selv, at disse færdigheder har givet ham afsæt til at deltage i andre sammenhænge.

Vi har nu set, hvordan Brian udvikler færdigheder gennem deltagelse i sociale praksisser, både op gennem livet og på tværs af kontekster i hans livsverden. Aktuelt er han aktiv i mange sammenhænge ud over idræt og job. Han er arbejdsgiver for tre personlige hjælpere, der dagen igennem på skift hjælper ham med

daglige aktiviteter, han er bestyrelsesmedlem i svømmeklubben, Spastikerforeningen og den lokale afdeling af Danske Handicaporganisationer, han dyrker hobbyaktiviteter flere gange ugentligt i træværkstedet på et lokalt aktivitetscenter, han er aktivt medlem af spejderbevægelsen og mødes jævnligt med en gruppe ældre spejdere i social sammenhæng, og han går regelmæssigt til træning hos en fysioterapeut.

I alle disse sammenhænge er kroppen central. Kroppen er intentionelt rettet mod omgivelserne (Merleau-Ponty 2009/1945), og omgivelserne kalder på kroppen. Brian kaster sig ud i verden som krop, og i det omfang verden giver den plads til at deltage, kan han glemme kroppens dys-fremtræden og rette opmærksomheden ud mod verden. Han kan udnytte de muligheder, der er, og udvikle sin deltagelse.

Forandret deltagelse gennem idræt

Brian deltager i udtalt grad i forskellige sociale handlesammenhænge, og det samme gælder for de andre informanter i min undersøgelse. Umiddelbart er det ikke hvad man ville forvente, når det, som nævnt tidligere i denne artikel, er almindeligt, at mennesker med nedsat funktionsevne deltager i langt mindre omfang i alle sociale sammenhænge i samfundet end befolkningen i almindelighed. Ofte sætter informanterne selv denne deltagelse i forbindelse med erfaringer eller handlemuligheder, der er opstået i kraft af deres idrætsliv. Brian nævnte svømmeundervisning i børnehaven som det, der gav ham færdigheder, der satte ham på sporet af muligheden for udvidet deltagelse. Men også andre af personerne i min undersøgelse peger på denne sammenhæng. Jørgen, 44 år, rygmarskadedet (delvise lammelser i både arme og ben) p.g.a. trafikulykke og kørestolsrugby-spiller, taler om forbindelsen mellem erfaringer fra idrætten og sit job som trafikinformator, men også om værdier, som man kan tage med i det almene liv.

Meget af det, jeg har lært gennem idrætten ved både at arbejde med det i praksis, men også organisatorisk, det bruger jeg da også i mit arbejde, helt klart.

Man samler noget op, som man kan bruge andre steder, og idrætten har nogle grundlæggende værdier, som er gode at have med i mange ting, fra sundhed og trivsel, og at man passer lidt på sin krop og alle de ting, til at man styrker sin personlige psyke ved det.

Bjarne, 53 år, har hjerneskade og halvsidig lammelse som følge af hjerneblødning og spiller golf. Han fortæller, hvordan hans oplevelse med golf-spillet gav ham afsæt til at oprette en golfklub for mennesker med funktionsnedsættelse og dermed selv fungere som social støtte til andres aktive deltagelse.

Foreningen Golf for Alle blev stiftet i 2007, og det var igen på grund af, at jeg stod en lørdag formiddag – en sommerdag, hvor jeg stod ude på hul 9, et dejligt langt hul, hvor jeg kunne kigge ud over hele golfbanen. Det skønneste syn, jeg glemmer det aldrig. Da kom tanken til mig: Hvorfor står jeg her alene? Hvorfor står jeg her og er glad og tilfreds og har en rimelig god styrke og kan stå herude alene på en bane, som ellers ikke andre kan gøre? Så tænkte jeg: Den viden og den gøren og den kunnen kunne jeg måske, give andre. Nu laver jeg en forening, der hedder Golf for Alle, hvor jeg kan give folk mulighed for at træne sammen med mig, og hvor jeg kan give dem nogle gode ideer og råd. Og det har så udviklet sig til en forening, hvor vi er 12-15 medlemmer med handicap.

Pernille, 25 år, spastiker og kørestols-rugby-spiller fortæller, hvordan hun ser sin deltagelse i kørestols-rugby som et led i en proces, der har ført hende ind i organisationsarbejdet, hvor hun igen udvikler kompetencer, der kan bruges i hendes fremtidige job som socialrådgiver.

Nu sidder jeg i det konkrete rugby-udvalg, som står for nogle praktiske ting omkring holdet. Hvordan vi rekrutterer nye medlemmer, hvordan vi søger flere penge osv. Det er jeg lige blevet valgt ind i. Og så er det meningen, at jeg til foråret skal

overtage en plads i det man kalder landsudvalget. Det er også en side af det, som jeg synes er rigtig spændende, sådan noget organisatorisk og politisk og fremtidstænkende. Hvad kan vi gøre for at ændre noget? Det er den første grund til at gøre det. Den næste grund er, at jeg tænker, at det er smart i forhold til at jeg skal ud på arbejdsmarkedet. For jeg har i kraft af mit handicap ikke haft forskelligt ungdomsarbejde og har dermed ikke nogen erfaring på arbejdsmarkedet. Så derfor tænker jeg, at det er godt at have indgået i sådan nogen sammenhænge. Og have en forståelse af, hvordan det er at skulle indgå i et team, og gå på kompromis og finde fælles løsninger.

Informanterne deltager tilsyneladende i en række forskellige handlesammenhænge, der hver er knyttet til en betydning i deres liv. Bevægelse mellem handlekontekster er ifølge Lave (1999) grundlaget for en social læreproces, der gradvist ændrer ved, hvordan man handler i sociale kontekster, hvordan man forstår sig selv som menneske og hvordan man opfattes af andre.

Færdigheder som forudsætninger for at indgå i de forskellige sociale praksisser udvikles undervejs, og i alle kontekster. Men det ser ud til, at idrætskonteksten kan være et sted, hvor mennesker med fysisk funktionsnedsættelse høster erfaringer, som de tager med ind i andre sammenhænge. Gennem deres deltagelse i idræt ser de andre muligheder for at deltage og transformerer deres erfaringer fra idrættens kontekst over i en anden.

Informanterne giver på forskellige måder udtryk for de kropslige dimensioner i idrættens sociale læreprocesser og fortæller om både den fysiske og eksistentielle oplevelse af kroppens kunnen. Det er oplevelser, som kan tænkes at have en særlig erfaringsværdi for mennesker med fysisk handicap i forhold til deltagelse i andre sociale kontekster i livet. Bredahl (2012:99) finder i sin forskning at idræt kan give oplevelser af 'at være på hold med sin krop' og at føle sig kompetent og 'fri'. Disse oplevelser kan antageligt være et

vigtigt led i at mestre dagliglivet udfordringer i forhold til at leve med et handicap.

Sammenfatning og perspektiver

Af det informanterne i min undersøgelse fortæller og det, jeg ser ved at observere deres deltagelse i forskellige sociale praksisser, fremgår det, at de så at sige gør det samme på nye måder i de forskellige kontekster, de indgår i. Dermed udvikler de deres deltagelse – det ene tager de andet med sig. Informanterne udnytter de muligheder, der er i de pågældende kontekster og bruger de færdigheder, de har lært og udviklet ved i tidligere deltagelse i social praksis med det resultat, at de bliver aktive deltagere i samfundet.

Personen udvikler med andre ord sine evner gennem aktivitet i verden. Omgivelserne sætter ham på sporet ved at give plads for handling, og han udvikler sig videre ved at udnytte de muligheder, der findes.

For at udviske misforholdet mellem krop og omgivelser skal der arrangeres og koordineres. Vi ser, hvordan de sociale fællesskaber lægger rammerne tilrette for, at personen kan deltage med sin funktionsnedsættelse og glemme kroppen og dermed frigøre opmærksomheden, så den kan rettes ud mod omgivelserne (Leder 1990). Konteksten i den sociale praksis viser sig at have afgørende indflydelse på, i hvilket omfang funktionsnedsættelsen udgør et handicap for personen eller ej, hvilket også pointeres af Breckenridge & Vogler (2001) og Dreier (2008). I det perspektiv kan såvel teknologier som hjælpere ses som et arrangement i konteksten, der løfte personen til aktiv deltagelse.

Idrætten som kropsligt orienteret kontekst sætter det fysiske handicap i et særligt perspektiv. Det er en del af idrættens væsen, at den sætter organiserede forhindringer op, der skal overvindes af kroppen. Men på samme tid lægges forholdene tilrette, så personen oplever kroppens 'jeg-kan' og kan udvikle sine aktuelle færdigheder i konteksten. Dermed skabes et afsæt for, at personen kan bevæge sig ind

i andre sammenhænge, hvor han oplever sig som potentiel deltager og ser muligheder for at forfølge sine forehavender.

Det er generelt relativt let at lægge forholdene tilrette for deltagelse i idrættens kontekst, og det giver idrætten en særlig betydning for mennesker med fysisk funktionsnedsættelse. Det er en oplagt kontekst for at få taget hul på handlinger, der kan udvikle færdigheder. Men jeg vil hævde, at også andre sociale kontekster kan arrangeres, så det er muligt for mennesker at deltage med de forudsætninger, de har, og dermed udvikle deres færdigheder. Det er ikke nødvendigvis enkelt, og det vil kræve en ændring væk fra det individrettede fokus, der dominerer synet på mennesker med handicap i samfundet.

Denne artikel peger på betydningen af sociale fællesskaber og særlig tilrettelæggelse af omgivelserne i forhold til kroppens funktions-evne, når mennesker med fysisk handicap skal deltage i de forskellige sammenhænge, deres livsverden består af. Det er en pointe, der kan bruges som pejlemærke for tilrettelæggelse af pædagogiske og rehabiliterende indsatser. Den kan ydermere give anledning til overvejelser over den måde, vi i samfundet organiserer disse tiltag. Den overvejende del af samfundets indsats og rettighedstænkning retter sig mod kompenserende ydelser til det enkelte individ. Ideen er, at personen hermed stilles lige med andre i samfundet og derfra selv kan skabe sig et afsæt for deltagelse. Man kunne, som Breckenridge & Vogler (2001) spørge, hvordan det ville se ud, hvis man tog udgangspunkt i, at alle mennesker, der findes i samfundet, tilhører samfundets fællesskaber. Og at man derfor gav støtte og rettigheder til fællesskaber, hvor mennesker med nedsat funktionsevne findes – f.eks. arbejdspladser, uddannelsessteder og foreninger, frem for at identificere enkeltindivider som bærere af rettigheder.

Med afsæt i informanternes fortællinger og indblik i deres hverdagslivs praksisser kan

denne artikel ses som et bidrag til at betragte og debattere sociale fællesskaber, herunder idrætten, som skabere af muligheder for deltagelse for mennesker med nedsat fysisk funktionsevne.

Litteratur

- Barnes, C. (2003). Rehabilitation for Disabled People: a 'sick' joke? *Scandinavian Journal of Disability Research*, vol 5. No. 1.
- Bengtsson, S. (2008). *Handicap og Samfundsdeltagelse 2006*. The Danish National Centre for Social Research, Copenhagen.
- Blinde, E.M. & McClung, L.R. (1997). Enhancing the Physical and Social Self through Recreational Activity: Accounts of Individuals with Physical Disabilities. *Adapted Physical Activity Quarterly*, 14, 327-344. Human Kinetics Publishers Inc.
- Blinde, E.M. & Taub, D.E. (1999). Personal empowerment through physical fitness activity: Perspectives from male college students with physical and sensory disabilities. In: *Journal of Sport Behaviour* 22, pp. 181-202
- Breckenridge, C. A. & Vogler, C. (2001). The Critical Limits of Embodiment: Disability's Criticism. *Public Culture* 13.3, 349-357
- Bredahl, A. M. (2012). *Freedom of the treadmill – Physical activity, disability and existence*. Ph.d.-dissertation from the Norwegian School of Sport Sciences. Oslo
- Dreier, O. (1999). Læring som ændring af personlig deltagelse. I: Nielsen, K. og Kvale, S.
- Dreier, O. (2001). Virksomhed- læring – deltagelse. *Nordiske Udkast*, Nr. 2
- Dreier, O. (2008). *Psychotherapy in Everyday Life*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Duesund, L. (2006). Krop og rehabilitering. I: Kissow, A. M. & Therkildsen, B. (red). *Kroppen som deltager*. Glumsø: Handicapidrættens Videnscenter
- Engel, L. (2008). The Dance of the Now – Poetics of Everyday Human Movement. *Forum: Qualitative Social Research*, vo. 9, No. 2, Art. 35
- Goffman, E. (1963). *Stigma. Notes on the management of spoiled identity* NY: Simon & Schuster, Inc.
- Goffman, E. (2009). *Stigma: Om afvigerens sociale identitet*. København: Gyldendal. Dansk oversættelse af: Goffman, E. (1963). *Stigma. Notes on the management of spoiled identity* NY: Simon & Schuster, Inc.
- Hammel, J. et al. (2008). What does participation mean? An insider perspective from people with disabilities. *Disability and Rehabilitation*. 2008; 30(19): 1445-1460.
- Holz kamp, K. (1998). *Daglig livsførelse som subjektvidenskabelig grundkoncept*. Nordiske Udkast, nr. 2, 1998.
- Holz kamp, K. (2013). Learning: A Product of Teaching? In: Osterkamp, U. & Schraube, E. (Eds.). *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holz kamp*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Horsdal, M. (1999). *Livets fortællinger – en bog om livshistorier og identitet*. København: Borgen.
- Isaksson, G., Skär, L. & Lexell, J. (2005). Women's perception of changes in social network after a spinal cord injury. *Disability and Rehabilitation*, 2005: 27(17); 1013-1021.
- Lave, J. (1999). Læring, mesterlære, social praksis. I: Nielsen, K. og Kvale, S. *Mesterlære – læring som social praksis*. København, Hans Reitzels Forlag.
- Lave, J. and Wenger, E. (1991). *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leder, D. (1990). *The Absent Body*. Chicago: University of Chicago Press
- Lutz, B.J. & Bowers, B.J. (2005). Disability in Everyday Life. *Qualitative Health Research*, 2005, 15, 1037
- Merleau-Ponty, M. (2009/1945). *Kroppens fænomenologi*. 2. udgave. Danmark: DET lille FORLAG
- Murphy, R. F. (1990). *The body silent*. London: W.W. Norton.
- Røn Larsen, M. (2011). *Samarbejde og strid om børn i vanskeligheder – organisering af specialindsatser i skolen*. Ph.d.-afhandling. Roskilde Universitet
- Sandø, M. & Gruber, T. (2004). *Handicap og foreningsliv: Et temahæfte om handicappede blandt medlemmer i idrætsforeninger og i kul-*

- tur- og fritidsforeninger. Udviklings- og formidlingscentret på handicapområdet.*
- Scheper-Hughes, N. & Lock, M. M. (1987). The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly*, 1(1), 6-41.
- Thøgersen, U. (2010). *Krop og fænomenologi. En introduction til Merleau-Pontys filosofi.* Danmark: Akademica.
- Toombs, K. (1992). The Body in Multiple Sclerosis: A Patient's Perspective. I: Leder, D. (ed.). *The Body in Medical Thought and Practice.* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- UN (2006). *Convention of the rights of people with disabilities.* United Nations, NY
- Winther, H. & Stelter, R. (2008). Gypsy or hedgehog? Movement, energy and change in dance therapeutic processes in Dancergia. *Body, Movement and Dance in Psychotherapy. An international Journal for Theory, Research and Practice*, 3 (1), 45-56